نوع مقاله: ترویجی
10.52547/ph.15.30.117
دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۴/۲۲
پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۰۸/۱۲

دوفصلنامه علمی پژوهش هنر
سال پانزدهم، شماره سی‌ام، پاییز و زمستان ۱۴۰۴ / ۱۳۵-۱۱۷

تحلیل مضمونی پرده‌های رشتی‌دوزی «روایی» در عصر قاجار

آمنه مافی تبار*

چکیده

رشتی‌دوزی، یکی از رودوزی‌های ایرانی است که با قلابدوزی نخ‌های ابریشمی بر ماهوت‌های رنگی به‌ویژه قرمز شکل می‌گیرد. هنری که با شهر رشت و دورهٔ قاجار شناخته می‌شود. محصول نهایی این هنر در قالب پرده، سجاده، پرچم، رومیزی، غاشیه، اجزای تکمیلی پوشاک و دیگر مصارف جلوه می‌کند. تعدادی از پرده‌های رشتی‌دوزی قاجاری، با طرح کمیاب روایی/ داستانی شناخته می‌شوند. هدف مقالهٔ پیش‌رو، جستجو در مضمون چنین پرده‌هایی است. با این پرسش که: پرده‌های رشتی‌دوزی عصر قاجار که با طرح‌های روایتگر تعریف می‌شوند، بر چه مضامینی دلالت دارند؟ این مطالعهٔ تاریخی، با بررسی نوزده پردهٔ رشتی‌دوزی روایی قاجاری سامان یافت که نمونه‌گیری آن به شیوهٔ هدفمند بود. نتیجهٔ این پژوهش توصیفی ـ تحلیلی و تطبیقی نشان داد: در هر کدام از پرده‌ها، دو تا چهار واقعه روایت شده است. مضمون غالب پرده‌های رشتی‌دوزی به روایات دینی – مذهبی (نقاط اوج زندگی پیامبران بر اساس روایات قرآن کریم)؛ شاهانه، رزمی و حماسی (از پادشاهان تاریخی و شخصیت‌های اساطیری شاهنامه فردوسی)، عاشقانه و تغزلی از خمسهٔ نظامی و هفت اورنگ جامی و تلفیقی: مضامین حماسی ـ عاشقانه (شاهنامهٔ فردوسی و هفت اورنگ جامی) قابل تقسیم است. در روایات مذهبی، شرح وقایع زندگی پیامبران همچون حضرت سلیمان، یوسف، موسی و عیسی مقبولیت دارد. در داستان‌های شاهانه، دو پادشاه تاریخی، نادرشاه و شاه‌عباس به موازات اسطورهٔ رستم صاحب‌اعتبار هستند. محبوب‌ترین شخصیت، رستم و بیشترین تکرار برای خوان هفتم (مبارزه با دیو سپید) است. در رابطه با روایات تغزلی، اشعار خمسهٔ نظامی همچون بهرام و گل‌اندام، خسرو و شیرین یا لیلی و مجنون از هفت اورنگ جامی اهمیت دارند و بر کاربرد این پرده‌ها در فرآیندی همچون نقالی صحه می‌گذارند.

واژگان کلیدی: پارچه‌های قاجار، پرده‌های روایی، رشتی‌دوزی، قلاب‌دوزی رشت، مضامین

* استادیار، عضو هیئت علمی گروه طراحی و چاپ پارچه، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران. a.mafitabar@art.ac.ir

مقدمه

«رشتی‌دوزی» که با اصطلاح «قلابدوزی رشت» نیز شناخته می‌شود، رودوزی یا روکاری ایرانی است که در دوران اوج خود با عصر قاجار شهرت می‌گیرد و با شهر رشت معرفی می‌شود. به‌واقع، رشتی‌دوزی، گونه‌ای از عملیات تکمیلی پارچه است که اصلی‌ترین ابزار آن، «قلاب» است که با مواد اولیه‌ای همچون نخ‌های ابریشمی و ماهوت‌های رنگین و بکارگیری تکنیک‌هایی مثل «معرق‌دوزی» یا دوخت «کومه» به انواع طرح و نقش جان می‌دهد. هرچند در دوران قاجار، نقوش گیاهی یکه‌تاز عرصهٔ زینت‌گری پارچه است اما طرح نادر روایی و نقوش کمیاب انسانی، در پرده‌های آویز رشتی‌دوزی نیز قابل بازیابی است. دیوارآویزهایی که ظاهراً مثل پرده‌های درویشی و نقالی برای داستان‌سرایی به‌کار می‌آمده‌اند اما به دلیل پراکندگی در مجموعه‌های خصوصی، کمتر مجال بحث دربارهٔ آنها فراهم شده است. به جهت بهبود این کاستی، مقالهٔ حاضر می‌کوشد نسبت به مضمون‌شناسی تعداد نوزده مورد از این پرده‌ها اقدام نموده و موضوعات پرتکرار را پایش نماید بنابراین پرسش آن است: پرده‌های رشتی‌دوزی عصر قاجار که با طرح‌های روایتگر و داستانی تعریف می‌شوند، بر چه مضامینی دلالت دارند؟ در ضرورت انجام این پژوهش آنکه با مطالعه و قیاس مضمونی پرده‌های رشتی‌دوزی عصر قاجار که در بستر تاریخ مغفول مانده‌اند؛ این فرصت فراهم می‌شود تا تعدادی از پارچه‌های روایی آن دوره با نقش انسانی، شناسایی و تحلیل شود؛ منسوجاتی که به لحاظ طرح و نقش (صور انسانی در قالب طرح داستانی) اگر نایاب نباشند؛ کمیاب و دیریاب هستند. ضمن آنکه با این نگاه، یکی از دوخت‌های سنتی ایران یعنی قلاب‌دوزی رشت در بستر تاریخی محل توجه خواهد بود. بنابراین آنچه در پی می‌آید پس از اشاره به کلیت پرده‌های روایی عصر قاجار، نسبت به تدقیق در تاریخ، تولید و کاربرد انواع رشتی‌دوزی اقدام می‌کند و درنهایت به طبقه‌بندی مضمونی نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازد که اسناد تاریخی و موزه‌ای بر انتساب آنها به عصر قاجار یا تأسی به سبک هنری آن دوره صحه می‌گذارد.

پیشینه تحقیق

دربارهٔ قلاب‌دوزی رشت، تاریخ و تکنیک‌های دوخت آن می‌توان به کتاب جعفری طشی (۱۳۹۹) با عنوان «کلیات رشتی‌دوزی» در قالب کتاب اشاره داشت. پژوهشی که بعد از کتاب اسفندیاری (۱۳۷۰) با عنوان «نگرشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران»، برای اولین‌بار به صورت تخصصی به تبیین تاریخ و شیوه‌های اجرایی رشتی‌دوزی اقدام کرده است. اما در مطالعهٔ دقیق‌تر دربارهٔ مسئلهٔ این پژوهش، فقط سه عنوان قابل ذکر خواهد بود: اولین آنها، پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد محمدباقری (۱۳۹۵) در رشته پژوهش هنر دانشگاه مازندران است که تحت عنوان «گونه‌شناسی نقوش قلاب‌دوزی رشت (رشتی‌دوزی)»، به تحلیل صوری نقوش معاصر در قلاب‌دوزی رشت می‌پردازد. به دلیل بازهٔ زمانی مورد بررسی در پایان‌نامهٔ محمدباقری، تمرکز متن بر صور گیاهی است. به‌ویژه آنکه تکنیک‌های دوخت و تولید، مدنظر وی بوده است. مورد دیگر، مقاله‌ای به قلم حسین‌زاده قشلاقی و مونسی سرخه (۱۳۹۸)، با عنوان «تحلیل بصری کیفی دو پرده روایی عصر قاجار» است. نویسندگان، در مطالعهٔ خود، فقط یکی از پرده‌های رشتی‌دوزی روایی (محفوظ در موزه ملک) را از منظر چگونگی نمود صور انسانی بررسی داشته‌اند؛ ایشان در نتیجه به این مسئله بسنده کرده‌اند که در تصویرسازی روایات تاریخی و افسانه‌ای قاجاری، اسلوب لباس‌آرایی و صحنه‌آرایی، متأثر از دوران خلق اثر بوده است. اما به مثابهٔ متأخرترین مورد، بایست به مقاله مافی‌تبار (۱۴۰۴) با عنوان «تحلیل صوری و مضمونی نقش انسان در رشتی‌دوزی‌های پیکرنگار عصر قاجار» اشاره داشت. پژوهشی که در آن، تعداد ده نمونه از دیوارکوب‌های رشتی‌دوزی به بررسی گرفته شده است. البته موضوع آن مطالعه، صرفاً پرده‌هایی است که فقط یک پیکره را با نمود شاهانه به نمایش درآورده و بیان داستانی از آنها دریغ شده است. با نظر به پیشینهٔ تحقیق، دستاورد مقالهٔ پیش‌رو آن است که نوزده پردهٔ رشتی‌دوزی قاجاری را با محوریت طرح روایی و نقل داستان مورد ژرف‌نگری قرار می‌دهد. نمونه‌هایی که در انتساب آنها به دورهٔ قاجار یا سبک هنری آن عصر اتفاق نظر وجود دارد. از این مسیر، نه فقط مضمون تعدادی از پرده‌های رشتی‌دوزی قاجاری امعان نظر قرار می‌گیرد که خلاء مطالعاتی در این زمینه مرتفع می‌گردد.

روش تحقیق

این پژوهش کیفی که در بستر تاریخ تعریف می‌شود، به شیوهٔ توصیفی ـ تحلیلی و تطبیقی، با استفاده از مطالعات اسنادی، مشاهده و تصویرخوانی به هدف خود دست می‌یابد. نمونه‌گیری در این مقاله به شیوهٔ هدفمند صورت می‌گیرد تا از این مسیر بتوان مضامین پرتکرار در پرده‌های روایی رشتی‌دوزی عصر قاجار را به فحص گرفت چراکه در این شیوه از نمونه‌گیریِ غیرتصادفی، هدف، انتخاب مواردی است که فهم عمیق پدیده‌های مورد بررسی را ممکن می‌گرداند. تعداد نمونه‌ها، مشتمل بر نوزده مورد است که نه مورد، مضامین دینی و مذهبیِ برگرفته از قرآن کریم را به تصویر درمی‌آورد.

شش مورد، نمودگار شاهان و پهلوانان تاریخی و افسانه‌ای است و به بزم و رزم ایشان می‌پردازد. سه مورد دیگر متأثر از ادبیات عاشقانهٔ خمسه نظامی و هفت‌اورنگ جامی است و یک پرده هم آمیزه‌ای از پهلوانی‌های شاهنامه و عاشقانه‌های هفت‌اورنگ را به نمایش می‌گذارد.

انواع پرده‌های روایی در عصر قاجار

طرح روایی/ داستانی، طرحی است که در قالی‌بافی به «تصویری» شهرت دارد اما این واژه، بازگوی تمامیت انواع آن نیست چراکه نمونه‌های دیگر نیز چیزی جز تصویر را بازنمایی نمی‌کنند؛ به همین دلیل اصطلاح «روایی» برای تعریف مؤلفه‌های اصلی این گونه صحیح‌تر به‌نظر می‌رسد. منظور از طرح روایی، مضمون بی‌تکراری است که کلیت زمینهٔ پارچه را پوشش می‌دهد و همچون تابلوی نقاشی واقع‌نما، یک یا چند موضوع را تصویر می‌کند. در برابر انواع دیگر منسوجات قاجاری؛ پارچه‌بافی با طرح روایی، شیوع گسترده ندارد چراکه ازیک‌سو به‌طور معمول عملیات تکمیلی پارچه همچون نقاشی قلمکار یا برخی از رودوزی‌ها به پیدایی این نوع منتهی می‌شود و درسوی دیگر عمده کاربرد این مصنوع به دیوارکوب، پرده و آویز محدود می‌گردد، پس در عرصهٔ پوشاک کاربرد ندارد. حتی در زمینهٔ قالی‌بافی نیز این نوع دست‌بافته‌ها سابقهٔ اندکی در فرش‌های ایرانی دارند و به‌طور عمده با علاقهٔ پادشاهان قاجار به طبیعت‌گرایی و تجسم مناظر دورنما رواج یافتند. «فرش‌های این‌چنینی معمولاً با توجه به سفارش حکمرانان محلی و به قصد دادن هدیه یا نیاز شخصی بافته می‌شد. این تصاویر در رایج‌ترین وجه، فاقد طراحی دقیق بود و به‌صورت ذهنی یا با الهام از یک تصویر یا دورنما اجرا می‌شد.» (صوراسرافیل و ژوله، ۱۳۸۲: ۱۰۰)

به این ترتیب عمده پارچه‌های قاجاری که نقش‌اندازی بر آنها مبتنی بر عملیات حین بافت است با طرح‌های تکرارشونده شناسایی می‌شوند و نقش عمدهٔ آنها، انواع صور گیاهی است. در مقابل، نمونه‌های معدودی از انواع متنوع رودوزی همچون رشتی‌دوزی یا پرده‌های قلمکار به مثابهٔ زمینهٔ بالقوهٔ ظهور نقوشِ انسانی و طرح‌های روایی قابل شناسایی هستند. معمولاً پرده‌های قلمکار، مضامین بزمی (تصویر ۱ از جدول ۱) و رزمی برگرفته از ادبیات ایرانی (تصویر ۲ از جدول ۱) یا شعائر مذهبی، به طور خاص با درونمایهٔ شیعی همچون وقایع عاشورا (تصویر ۳ از جدول ۱) را نشان می‌دهند. مضاف برآن، در نقش‌اندازی به شیوهٔ قلمکار، خوشنویسی و نگارش ادعیه و اشعار مؤثر است که آنها نیز معمولاً در خدمت مدیحه‌سرایی مذهبی برای شیعیان قرار می‌گیرد یا ادبیات فاخر فارسی همچون اشعار فردوسی و حافظ را بازگو می‌کند. به عبارتی هرچند دیگر مضامین هم بر این پرده‌ها ظاهر می‌شود اما در کلیتِ طرح، نقش و نوشتهٔ پرده‌های قلمکار، مفاهیم و موضوعات دینی شیعیان به‌ویژه وقایع مرتبط با ولایت امام حسین (ع)، تأثیرگذاری ویژه‌ای دارد؛ در مرتبهٔ بعدی یا همگام با آن، داستان‌های حماسی و بزم‌های شاهانه است که طبقه‌بندی مضمونی پرده‌های نقاشی قلمکار را ممکن می‌گرداند (جدول ۱). دربارهٔ موضوع موردبحث این مقاله یعنی رشتی‌دوزی، تنوع نقوش روایی در ادامه دنبال خواهد شد.

جدول ۱: پرده‌های نقاشی قلمکار روایی در عصر قاجار

تصویر ۱: پردهٔ قلمکار با موضوع بزمی. حراج ساتبی. لندن. (URL:1)	تصویر ۲: پردهٔ قلمکار با موضوع رزمی. موزه ویکتوریا و آلبرت. لندن(URL:2).	تصویر ۳: پردهٔ قلمکار با موضوع واقعه عاشورا. حراج هنری رزبری. لندن. (URL:3)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

رشتی‌دوزی از منظر تاریخ، شیوهٔ تولید و کاربردها

رشتی‌دوزی که در فهرست میراث فرهنگی ناملموس به ثبت رسیده تا هشتاد سال پیش در راستهٔ طلافروشان رشت اجرایی می‌شد و هنرمندان بسیاری در کارگاه‌ها مشغول به این هنر بودند که به ایشان، «علاقمندان» می‌گفتند. این صنعت در زمان قاجار یکی از شغل‌های اصیل شهر رشت به شمار می‌آمد. (جعفری طشی، ۱۳۹۹: ۹) پارچهٔ ماهوت پشمی (به ویژه قرمز)، نخ‌های ابریشمی رنگین و سنگ‌های قیمتی به فراخور وضع اقتصادی سفارش‌دهنده از مواد مصرفی در این هنر بود. اصلی‌ترین، ابزار کار قلاب‌دوزی، میله‌ای فلزی و باریک به طول هفت سانتی‌متر با قلابی تیز در انتها است که انحنای قلاب‌های عادی را نداشته و در عوض یک بریدگی در فاصلهٔ پنج میلیمتری نوک آن وجود دارد. ابزار دیگر کار قلاب‌دوزی، جریده است که از دو قطعه چوب به طول‌های صد و ده سانتی‌متر تشکیل شده که گیره‌مانند است. «در این نوع از رودوزی، به شیوهٔ چهل‌تکه، ماهوت با رنگ‌های درخشان سوزن‌دوزی می‌شود به‌طوری‌که در چشم بیننده مانند یک پارچهٔ پرزرق و برق به نظر می‌رسد. در مورد قطعاتی که مقیاس بزرگ دارند باید در ابتدا طرح کلی روی زمینه پیاده شود و قطعاتی که از قبل برش خورده، روی زمینهٔ کار تکه‌دوزی می‌گردد یا آن‌چنان که معمول بوده از جواهردوزی استفاده می‌شود.» (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۵۳- ۱۵۲)

در گذشته، این نوع از سوزن‌دوزی در کاربردهای مختلف همچون زین‌پوش، خورجین، سجاده، روکش مقابر بزرگان، کلاه، و... کاربرد داشت. چنانکه نوشته‌اند: «در بازار رشت در کمال خوبی روی ماهوت و مخمل قلاب‌دوزی می‌کنند. تمام دستمال‌های رومیزی، بالش‌های نیم‌تخت و متکاهای متعدد که به وسیلهٔ آنها مهمانخانه‌های روس و اروپا زینت می‌شود از امتعهٔ رشت و از کارهای استادان آنجاست.» (سیاح روس، ۱۳۶۳: ۵۷)

افزون‌بر کاربرد محلی و همینطور سلطنتی، قلاب‌دوزی‌های رشت برای مصرف عمومی مردم در بازار دیگر شهرها ازجمله تهران قابل خریداری بود. (دالمانی، ۱۳۷۸: ۶۶۰) چنان‌که آمده است: «الساعه عازم خرید یک روکش ماهوت قلاب‌دوزی هستم چون میراخور که معمولاً در پیشاپیش من حرکت می‌کند باید آن را روی شانهٔ خود بی‌اندازد.» (دوگوبینو، ۱۳۴۱: ۲۱) البته باید در نظر داشت که به‌رغم این تنوع کاربری، استفاده از پارچه‌های رشتی‌دوزی در ساخت ضریح‌پوش‌های حرم مطهر رضوی یا پوش‌های سلطنتی سرآمد می‌نمود به‌طوری‌که چند نمونهٔ قاجاری صندوق‌پوش و ضریح‌پوش (مشتمل بر شیروانی‌پوش و دوره‌پوش) در موزهٔ آستان قدس رضوی قابل بازیابی است و دربارهٔ ساخت خیمه‌های شاهانه هم، یکی از بهترین نمونه‌های عصر محمدشاهی در موزه کلیولند نگهداری می‌شود که دربارهٔ آن نوشته‌اند: «در آن دوره، چادرهای سلطنتی به سبک کارهای رشت تزیین می‌شد و به همان اندازه که کرمان به واسطهٔ تولید شال معروف بود، شهر رشت به واسطهٔ گلدوزی (نوع خاصی از سوزن‌دوزی مشهور به قلاب‌دوزی رشت) اشتهار داشت.» (بیکر، ۱۳۸۵: ۱۵۲)

اما دربارهٔ نقوش رایج در این هنر، صور گیاهی در سطح وسیع استفاده داشت که نمونه‌های فراوانی از آن، زینت‌بخش مجموعه‌های هنری ایران و جهان است. از سویی، از آنجا که این قطعات معمولاً در ابعاد بزرگ تولید می‌شد، فروش آن مبتنی بر وزن بود: رشتی‌دوزی با توزین و به گفتهٔ عده‌ای، متری یا متر مربع به فروش می‌رسید و علی‌رغم کار زیاد، بهای کارهای تکمیل‌شده، گران نبود. (وردن و بیکر، ۱۳۹۶: ۱۳۰) به موازات، این تزیین با طرح‌های دیگر نیز صورت می‌پذیرفت و در کاربردهای دیگر همچون تکمیل پوشاک یا منسوجات غیرجامگانی همچون رومیزی استفاده داشت اما ظاهراً ارزشمندترین نمونه‌های به‌جای مانده، ضریح‌پوش، پوش سلطنتی، پرچم عزاداری، زیرانداز و دیوارکوب‌هایی هستند که در ابعاد بسیار بزرگ تهیه شده‌اند و نمونه‌هایی از آنها در جدول ۲ آورده شده است.

طبقه‌بندی موضوعی پرده‌های روایی رشتی‌دوزی

در بررسی درونمایهٔ پرده‌های رشتی‌دوزی با طرح روایی باید در نظر داشت که معمولاً کلیت آنها بر شعائر مذهبی و ادبی تمرکز دارد که در مضامین دینی، وام‌دار قرآن کریم بوده و در داستان‌های ادبی، متأثر از شاهنامه فردوسی، خمسهٔ نظامی و هفت اورنگ جامی است. اما جهت تدقیق بیشتر می‌توان آنها را به انواع دینی، حماسی و رزمی، بزمی و عاشقانه، و تلفیقی تقسیم نمود.

مضامین دینی – مذهبی (نقاط اوج زندگی پیامبران بر اساس روایات قرآن کریم)

آنچه در بررسی پرده‌های رشتی‌دوزی جلب توجه می‌کند و آنها را از نمونه‌های مشابه به شیوهٔ نقاشی قلمکار متمایز می‌گرداند آن است که در پرده‌های قلمکار دورهٔ قاجار، تأکید بر مباحث شیعی است اما در نمونه‌های رشتی‌دوزی، روایات قرآنی مبتنی بر رویدادهای مهم زندگی پیامبران نقش مؤثری در داستان‌پردازی ایفا می‌کند (جدول ۴).

روایت حضرت یوسف: در پرده‌های روایی که داستان زندگی حضرت یوسف در آن قابل بازیابی است، معمولاً

نقاط عطف زندگی ایشان در سه یا چهار بخش نمایش داده می‌شود. به‌طوری‌که پرده‌های موصوف (با خطوط فرضی) در طول تقسیم شده و موضوعات مرتبط با ملاحظهٔ تقدم و تأخر زمانی یا فارغ از آن از بالا به پایین تجسم پیدا می‌کند. ضمن آنکه معمولاً در نمایش مواضع داستانی و شخصیت‌سازی از الگوی تصویری ثابتی پیروی می‌شود. تصاویر ۱ و ۲ از جدول ۳، بزنگاه‌هایی از زندگی حضرت یوسف را در چهار مرحله نشان می‌دهد اما در تصویر ۳، صرفاً به داستان زندگی ایشان در کودکی و جوانی بسنده شده و نقل مضامین به سه رخداد تأثیرگذار در زندگی ایشان تقلیل یافته است. مضاف برآن اگر خوانش تصویر را از بالا به پایین در نظر گرفت در تصاویر ۱ و ۳ برای تجسم وقایع زندگی آن حضرت، ترتیب تاریخی رعایت نشده است. چه اینکه داستان حضور یوسف در مجلس زلیخا پیش از فروش ایشان به عنوان برده آورده شده؛ اما برخلاف آن در پردهٔ سوم این داستان مطابق با زمان‌بندی مشخص از بالا به پایین قابل بازیابی است.

در قسمت فوقانی پردهٔ اول (شکل ۱)، ده برادر یوسف (غیر از بنیامین) او را در بین خود گرفته‌اند تا در چاه بیاندازند. حضرت یوسف به واسطهٔ هالهٔ نور از سایرین متمایز شده است. چنانچه برابر با آیه ۱۰ سوره یوسف به پیشنهاد یکی از برادران یوسف برای انداختن وی به چاه، به جای کشتن یا افکندنش به سرزمین دوردست اشاره شده است. پایین‌تر، یوسف با هالهٔ نور در پیشگاه زلیخا، ایستاده و دیگر زنان، دورتا دور وی در حال انگشت گزیدن و چاک دادن پیراهن خود هستند. این مجلس که یکی از نقاط اوج داستان است پس از مذمت زلیخا توسط دیگر زنان به دلیل عشق به یک برده، با هدف نشان دادن زیبایی یوسف به ایشان ترتیب داده می‌شود چراکه مطابق با آیه ۳۱ سوره یوسف: چون زلیخا ملامت زنان مصری را درباره خود شنید، از ایشان دعوت کرد و مجلسی بیاراست و به دست هر یک کارد و ترنجی داد و یوسف را گفت که به مجلس بیاید. چون زنان مصر یوسف را دیدند در جمال او حیران شدند و دست‌های خود را به جای ترنج بریدند (شکل ۲). این درحالی است که در قسمت پایین‌تر

جدول ۲: برخی از مهم‌ترین کاربردهای رشتی‌دوزی در عصر قاجار

تصویر ۱: شیروانی‌پوش. ۲۸۶ * ۴۲۵ سانتی‌متر. موزه آستان قدس رضوی. مشهد. (محسنی، ۱۳۹۳: ۸۶)	تصویر ۲: پرچم عزاداری. ۱۳۵ * ۲۴۰ سانتی‌متر. حراج بونامز. لندن(URL:4) .	تصویر ۳: دیوارکوب سلطنتی ۳۰۰ * ۲۰۵ سانتی‌متر. کاخ موزه گلستان. تهران. (عکس از نگارنده)	تصویر ۴: زیرانداز. ۱۱۸ * ۱۷۵ سانتی‌متر. موزه هنری کلیولند. (URL:5)
تصویر ۵: رومیزی. با قطر ۱۶۰ سانتی‌متر. حراج بونامز. لندن. (URL:6)	تصویر ۶: قسمتی از پوش سلطنتی. ۱۳۲ * ۱۹۴ سانتی‌متر. موزه هنری کلیولند. (URL:7)	تصویر ۷: غاشیه/ زین‌پوش سلطنتی. مجموعه خصوصی. (URL:8)	تصویر ۸: رویهٔ کفش زنانه. موزه هنرهای کاربردی مجارستان. بوداپست. (کلنیی و سانتو، ۱۳۹۴: ۳۷۵)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

به پیشامدی اشاره می‌شود که سال‌ها پیش‌تر و در نوجوانی یوسف رقم خورده است. رویدادی که مابین در چاه انداختن وی و زمان برومندی نزد عزیز مصر و زلیخاست؛ زمانی‌که وی توسط کاروانیان از چاه نجات یافته و به عنوان برده فروخته می‌شود که بر اساس آیات ۲۰ و ۲۱ سورهٔ یوسف، درمقابل مبلغ ناچیزی همچون چهل دینار، یک جفت کفش و دو جامه

جدول ۳: مضامین دینی و مذهبی (روایت‌های قرآن کریم) در پرده‌های رشتی دوزی قاجار

روایت‌هایی از زندگی حضرت یوسف			
	تصویر ۱: اندازه و محل نگهداری: نامشخص. (URL:9)	تصویر ۲: ۱۶۰ * ۲۹۰ سانتی‌متر. مجموعه خصوصی. (URL:10)	تصویر ۳: اندازه نامشخص. حراج فرست دیبز. (URL:11)
روایت حضرت مریم و تولد مسیح			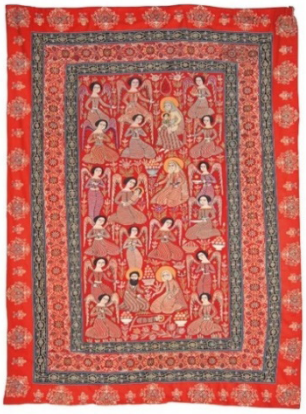
	تصویر ۴: اندازه نامشخص. موزه لاهور در پنجاب هند. (URL:12)	تصویر ۵: ۱۶۵ * ۲۵۵ سانتی‌متر. موزه ملی ملک. (URL:13)	تصویر ۶: ۱۲۳ * ۲۲۴ سانتی‌متر. حراج ساتبی. (URL:14)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

شکل ۱: بخشی از تصویر ۳- ۱. برادران یوسف او را به چاه می‌اندازند.

شکل ۲: بخشی از تصویر ۳-۱. در مجلس زلیخا، زنان با دیدن یوسف از حال می‌روند.

بوده است اما در تمامی نمونه‌های رشتی‌دوزی وی در ترازو و درحال وزن‌کشی به شیوه‌ای نشان داده شده که مخاطب در نگاه اول تصور می‌نماید بهای گزافی برای وی پرداخت شده است (شکل ۳).

در آخر و در پایین‌تر وجه پرده، ملاقات حضرت یوسف و پدرش، یعقوب در کهنسالی روایت می‌شود. یوسف این‌بار نه‌تنها همچون پدر، هالهٔ نور دارد که چهره‌اش با روبندهٔ سیاه پوشیده شده است. مطابق با آیات ۹۹ و ۱۰۰ سورهٔ یوسف، چهل سال بعد، وقتی حضرت یعقوب به همراه همسر و فرزندانش به سوی یوسف روانه شدند، یوسف از آنها استقبال کرد و پدر و مادر را در آغوش کشید و برای همهٔ اعضای خانواده، امنیت قانونی برای زندگی در مصر برقرار کرد. اما در بعضی از تعابیر مردمی قید می‌شود که حضرت یوسف به وقت ملاقات پدر از اسب پیاده نشد یا این‌که حضرت یعقوب به محض دیدن یوسف به سوی او حرکت کرد اما یوسف به سمت پدر نیامد و در همین حال جبرییل بر یوسف نازل شد و به او خبر داد که نبوّت از نسل تو منقطع گردید. به این ترتیب با وجود آنکه در صحت این روایات به دلیل تناقض با آیات شریفهٔ قرآن تردید وجود دارد اما به نظر می‌رسد بر اساس نقل رایج میان عامهٔ مردم، حضرت یوسف در این قسمت سوار بر اسب نشان داده شده، درحالی‌که یعقوب پیاده به سوی او در حرکت است. (شکل ۴).

روایت حضرت عیسی: عیسی بن مریم در اسلام یکی از پیامبران اولوالعزم و صاحب شریعت است. به موازات این اهمیت، به دلیل حضور ارامنه در اصفهان عصر قاجار، قلاب‌دوزی‌های متعددی از آن خطه به دست آمده که داستان زندگی ایشان را تجسم بخشیده که البته موردبحث این جستار نیست. اما در تصاویر ۴ تا ۶ جدول ۳، سه نمونه رشتی‌دوزی با داستان زندگی عیسی مسیح قابل ملاحظه است که در هیچ‌یک ترتیب زمانی رعایت نشده است، چنانکه در تصاویر ۴ و ۵: فرشتگان، بشارت تولد مسیح را به مریم می‌دهند. در قسمت میانی، مریم، مسیح را درحالی آغوش گرفته که طفلی نوپاست و اما ردیف آخر، مریم و زکریا روبروی یکدیگر نشسته‌اند و به مسیحِ نوزاد در قنداق می‌نگرند. در شکل فراتری از عدم رعایت ترتیب زمانی، در تصویر ۶ با جابجایی در وجه اول و دوم روایت، مریم در بالاترین سطح پرده، طفل مسیح را در آغوش دارد و بعد از آن، در وجه میانی، مرحلهٔ پیش‌تر یعنی بشارت تولد مسیح به مریم قابل ملاحظه است. درواقع، چنین جابجایی‌هایی است که مخاطب امروز را بیش از پیش، به این ظنین می‌دارد که این پارچه‌ها همچون پرده‌های درویشی و نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای برای نقالی و داستان‌سرایی به کار می‌آمده و روایتگر با ارادهٔ معطوف به خود و به تناسب لحظهٔ مورد اشاره، مخاطب را متوجه پردهٔ رشتی‌دوزی می‌کرده است.

مطابق با آیه ۴۵ سورهٔ آل‌عمران آمده است: فرشتگان گفتند: ای مریم! خداوند تو را به وجود با عظمتی از طرف خودش بشارت می‌دهد که نامش «مسیح، عیسی پسر مریم» است... و ظاهراً این همان لمحه‌ای است که در بالاترین قسمت پردهٔ موصوف بر روایت تولد مسیح به تصویر درآمده است. فرشته‌ای، پیشاروی مریم نشسته و مسیح نوزاد را به او نشان می‌دهد. درحالی‌که سایر فرشتگان نیز مریم را احاطه کرده و او را درمیان گرفته‌اند، آنچه که در تاریخ با عنوان بشارت تولد مسیح به مریم شناخته می‌شود (شکل ۵). اما در مرتبهٔ بعدی از تصویر ۳- ۴، مریم درمیان فرشتگان نشسته و مسیح کودک را در آغوش گرفته است (شکل ۶). ولادت عیسی در قرآن در آیات ۱۶ تا ۳۴ سوره مریم و ۴۵ تا ۵۳ سوره آل‌عمران روایت شده است. چنانچه برابر با آیهٔ ۴۷ سورهٔ آل‌عمران آمده است: مریم گفت: پروردگارا! چگونه برای من فرزندی خواهد بود، در حالی‌که هیچ بشری با من تماس نگرفته؟! خدا فرمود: چنین است که می‌گویی ولی کار خدا مقید به اسباب نیست، خدا هرچه را بخواهد می‌آفریند، چون چیزی را اراده کند جز این نیست که به آن می‌گوید: «باش» پس بی درنگ می‌باشد...

شکل ۳: بخشی از تصویر ۳- ۱. یوسف را به عنوان برده می‌فروشند.

شکل ۴: بخشی از تصویر ۳- ۱. یوسف، پدر پیر خود، یعقوب را ملاقات می‌کند.

در پایین‌ترین سطح نیز ملاقات مریم و زکریا در زمانی روایت می‌شود که هر دو میان فرشتگان روبروی یکدیگر نشسته‌اند و مسیحِ نوزاد را می‌نگرند (شکل ۷).

توضیح آنکه زکریا از پیامبران بنی‌اسراییل بود که کفالت مریم را برعهده داشت. این دو فرد برگزیدهٔ خداوند هرکدام به دلایل معجزه‌وار مجزا به هنگام تولد فرزندان خود (مسیح برای مریم و یحیی برای زکریا) سکوت اختیار کردند بنابراین این تصویرسازی می‌تواند اشارهٔ تلویحی به هر دو داستان داشته باشد. اما حتی با صرف‌نظر از داستان زکریا، این پرده و نمونه‌های مشابه، دلیلی بر احترام عیسی مسیح نزد مردم به شمار می‌آید.

روایاتی از زندگی پیامبران: در پرده‌های رشتی‌دوزی روایی عصر قاجار، نمونه‌هایی وجود دارد که هرکدام داستان زندگی چند پیامبر را روایت می‌کند که در این میان، داستان زندگی سلیمان، موسی، عیسی و یوسف مورد استقبال بیشتر است. به عنوان نمونه تصویر ۷ از جدول ۳، تصاویری از زندگی حضرت سلیمان، حضرت موسی و حضرت عیسی را نشان می‌دهد. درحالی‌که تصاویر ۸ و ۹ از جدول ۳، به ترتیب برهه‌هایی از زندگی حضرت موسی، یوسف و سلیمان را به تصویر می‌کشد. دربارهٔ **حضرت سلیمان**، شکل روایت، ثابت است. او بر فراز قالیچهٔ مشهور خود نشسته و پرندهٔ مشهور هدهد بر فراز سر اوست. اجنه و شیاطین مسخّر او هستند و دور تا دورش را گرفته‌اند. او صدای حیوانات را می‌شنود و فهم می‌کند: به نشانهٔ این توانمندی، دو شیر، پرندگانی و خرگوشی در اطراف وی نمایش داده شده‌اند (شکل ۸). چنانکه مطابق با آیه ۳۵ سوره ص، سلیمان گفت: خدایا به من سلطنتی ده که به کسی بعد از من میّسر نباشد. آیات بعدی می‌گوید که باد و شیاطین را به او مسخّر کردیم ... وسعت ملک او به واسطه تسخیر باد و شیاطین و دانستن زبان پرندگان و ... بوده است و این منافی مقام پیامبر نیست...

اما دربارهٔ **حضرت موسی**، دستمایهٔ تصویرسازی، زمانی است که او عصای خویش را پیش روی فرعون مصر و ساحران به زمین می‌اندازد و عصا به اژدها تبدیل می‌شود (شکل ۹). چنانچه مطابق با آیه ۱۰۷ سوره اعراف: موسی عصایش را انداخت، پس به ناگاه اژدهایی آشکار شد. امری که به عنوان یکی از معجزات وی در آیات ۱۹ تا ۲۱ سوره طه نیز مورد اشاره قرار می‌گیرد؛ خدا فرمود: ای موسی! آن را بیفکن. پس آن را افکند، ناگهان ماری عظیم شد که به سرعت می‌شتافت. خدا فرمود: آن را بگیر و مترس که بی‌درنگ آن را به کیفیت اولش باز می‌گردانیم. در تکمیل

شکل ۵: بخشی از تصویر ۳- ۴: فرشتگان، مسیح نوزاد را به پیشگاه مریم می‌آورند.

شکل۶: بخشی از تصویر ۳- ۴: مریم، طفل مسیح را در آغوش می‌گیرد.

شکل ۷: بخشی از تصویر ۳- ۴: مریم با زکریا گفتگو می‌کند و مسیح نوزاد پیش‌روی ایشان است.

شکل ۸: بخشی از تصویر ۳- ۷: حضرت سلیمان نشسته بر تخت پادشاهی.

شکل ۹: بخشی از تصویر ۳- ۷. تبدیل عصای موسی به اژدها در پیش‌روی فرعون و ساحران.

این پرده‌ها، لحظهٔ مورد نقل از روایت زندگی **حضرت عیسی** در تصویر ۷، زمانی است که مریم و زکریا هر دو به عیسی می‌نگرند (شکل ۱۰) و اما داستان **یوسف** در هر دو تصویر ۸ و ۹ از جدول ۳ تداعی‌گر ملاقات وی با پدرش یعقوب در میانسالی است (شکل ۱۱).

مضامین شاهانه و حماسی از پادشاهان تاریخی و شخصیت‌های اساطیری شاهنامه فردوسی

در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجاری که با مضمون بزم و رزم به تصویر درآمده‌اند حضور شخصیت‌های تاریخی و اساطیری به صورت هم‌زمان قابل ملاحظه است. به‌طوری‌که پادشاهانی

شکل ۱۰: بخشی از تصویر ۳- ۷. مریم (س) با زکریا گفتگو می‌کند و مسیح نوزاد پیش‌روی ایشان است.

شکل ۱۱: بخشی از تصویر ۳- ۹. یوسف، پدر پیر خود، یعقوب را ملاقات می‌کند.

جدول ۴: طبقه‌بندی مضامین دینی و مذهبی (روایت‌های قرآن کریم) در پرده‌های رشتی دوزی قاجار

شماره تصویر	روایت	قسمت بالای پرده	قسمت میانی پرده		قسمت پایین پرده
۱ از جدول ۳	زندگی حضرت یوسف	به چاه انداختن یوسف	یوسف در مجلس زلیخا	فروش یوسف به عنوان برده	ملاقات یوسف و یعقوب
۲ از جدول ۳		به چاه انداختن یوسف	فروش یوسف به عنوان برده	یوسف در مجلس زلیخا	ملاقات یوسف و یعقوب
۳ از جدول ۳		به چاه انداختن یوسف	یوسف در مجلس زلیخا		فروش یوسف به عنوان برده
۴ از جدول ۳	زندگی حضرت عیسی	بشارت تولد مسیح به مریم	طفل مسیح در آغوش مریم		گفتگوی مریم و زکریا در حضور نوزاد مسیح
۵ از جدول ۳		بشارت تولد مسیح به مریم	طفل مسیح در آغوش مریم		گفتگوی مریم و زکریا در حضور نوزاد مسیح
۶ از جدول ۳		طفل مسیح در آغوش مریم	بشارت تولد مسیح به مریم		گفتگوی مریم و زکریا در حضور نوزاد مسیح
۷ از جدول ۳	زندگی پیامبران	حضرت سلیمان بر قالیچه پرنده	تبدیل عصای موسی به اژدها		گفتگوی مریم و زکریا در حضور نوزاد مسیح
۸ از جدول ۳		تبدیل عصای موسی به اژدها	ملاقات یوسف و یعقوب		حضرت سلیمان بر قالیچه پرنده
۹ از جدول ۳		تبدیل عصای موسی به اژدها	ملاقات یوسف و یعقوب		حضرت سلیمان بر قالیچه پرنده

(نگارنده، ۱۴۰۴)

همچون شاه‌عباس صفوی و نادرشاه افشار در کنار شخصیت‌هایی مانند رستم تجسم یافته‌اند؛ در این میان، خوان هفتم رستم یعنی مبارزه با دیو سپید، همینطور نبرد او با سهراب از محبوب‌ترین صحنه‌هایی است که به تکرار در پرده‌های مورد بحث ظهور یافته است. امری که دیگر بار به استفاده از این پرده‌ها را به عنوان وسیله‌ای برای سرگرمی و بستری برای نقالی تأیید می‌کند. گویی داستان‌سرا، تاریخ و اسطوره را به هم آمیخته و حس غرور ملی و روحیهٔ حماسی مخاطب را تقویت کرده است (جدول ۶).

بزم و رزم شاه عباس صفوی: سرتاسر تصویر ۱ از جدول ۵ که گوشه‌ای از آن در شکل ۱۲ قابل بازیابی است، به شاه عباس اختصاص دارد. در این نمونه، شاه‌عباس صفوی نه فقط به‌واسطهٔ سبیل بناگوش دررفتهٔ صفویان و هیمنهٔ خاص؛ که با نوشته‌ای که بالای سر وی رودوزی شده، تشخیص داده می‌شود. این پرده نیز به سه نوار افقی تقسیم شده اما در هرکدام از نوارها، حضور شاه‌عباس درمیان گماشتگان، آهو و گراز تکرار می‌شود تا اوج خوشگذرانی و توانمندی او مورد تأکید قرار گیرد. این مضمون در تصویر ۲ از جدول ۵ نیز تکرار می‌شود و کلیت پرده را از آن شاه عباس می‌سازد با این تمایز که سه نوار افقی موصوف در تصویر ۲ به دو نوار تقلیل یافته و نوار بالایی به بزم شاهانه و نوار پایینی به رزم او اختصاص دارد. به بیان دیگر، شاه عباس در نوار بالایی شکار

جدول ۵: مضامین شاهانه و حماسی (رزم پادشاهان تاریخی یا شخصیت اساطیری رستم) در پرده‌های رشتی دوزی قاجار

روایت شکار و جنگ شاه عباس، دلاوری‌های نادر و نبرد رستم با سهراب و دیو سپید			
	تصویر ۱: ۱۵۲ * ۲۳۲ سانتی‌متر.حراج بونامز. (URL:18)	تصویر ۲: ابعاد و محل نگهداری: نامشخص. (URL:19)	تصویر ۳: ابعاد: نامشخص. حراج هنرهای زیبای لیلاند. (URL:20)
دلاوری‌های نادر و روایت نبرد رستم با سهراب و دیوسپید			
	تصویر ۴: ۱۵۶ * ۲۳۵ سانتی‌متر. موزه ملی ملک. (URL:21)	تصویر ۵: ۱۴۳ * ۲۲۵ سانتی‌متر. حراج هنری. (URL:22)	تصویر ۶: ۱۵۳ * ۲۳۵ سانتی‌متر. حراج هنری. (URL:23)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

می‌کند و در نوار پایینی با دشمن می‌جنگد و او را از صحنه به در می‌کند اما در هر دو حال پیروز میدان است.

نبرد نادرشاه افشار با محمود افغان: در تصاویر ۳ تا ۶ از جدول ۵، مضامین تاریخی و اساطیری به‌هم آمیخته است. قسمتی از پردهٔ رشتی‌دوزی به جنگ نادر شاه افشار با افغان‌ها اختصاص یافته و در نوارهای دیگر، نبرد رستم با سهراب و دیو سپید نشان داده شده است. این امر سبب گردیده به‌رغم دوخته‌دوزی نام نادر در بالای سر او، برخی پژوهشگران خارجی غیرمسلط به زبان فارسی از «نادر» در این پرده با عنوان «اسفندیار» یاد کنند. به‌هر روی در نوار بالایی این پرده، نادر و دلاوری او در عرصهٔ جنگ با افغان‌ها دستمایهٔ هنرآفرینی قرار گرفته است (شکل ۱۳). روایتی که در تصاویر ۳ و ۴ در قسمت فوقانی پرده تصویر شده و درتصاویر ۵ و ۶ با قرار گرفتن درقسمت میانی و بین دو نمود از رستم در جنگ با سهراب و دیو سپید، امکان گمانه‌زنی غلط دربارهٔ او (جایگزینی وی با اسفندیار شاهنامه) را بیش از پیش تقویت کرده است.

رستم و سهراب: نبرد رستم و سهراب، یکی از نقاط عطف شاهنامهٔ فردوسی و سوزناک‌ترین داستان‌های آن است که از آن با عنوان «غمنامه» نیز یاد می‌شود. براساس متن شاهنامه، رستم، پدر سهراب است که در نبردی تن به تن، بدون آگاهی از اینکه سهراب پسرش است، پهلوی وی را می‌دَرَد و چون سهراب در حال جان دادن است، نشان سهراب را می‌بیند و حقیقت را درمی‌یابد. در تجسم این رویداد در تصاویر ۳ تا ۶ از جدول ۵، رستم که در بسیاری از آثار نگارگری به واسطهٔ ریش دوشاخ، کلاه‌خود کله‌پلنگی و پوشش ببر بیان شناسایی می‌شود با تمام این نشانه‌ها تجسم پیدا کرده است. به این ترتیب چون رستم پوشش مخصوص خود را به تن دارد، شناسایی نمادین او سهل‌تر است. (شکل ۱۴). افزون‌برآن، دوخته‌دوزی بالای سر آنهاست که هویت ایشان را مورد تأکید قرار می‌دهد. به لحاظ موقعیت قرارگیری نیز در تصاویر ۳ و ۴ از جدول ۵، داستان رستم و سهراب در نوار افقی میانی قرار گیرد و در تصاویر ۵ و ۶، نقل این داستان در بالاترین سطح و در قسمت فوقانی پارچه است.

خوان هفتم (رستم و دیو سپید): هفت‌خوان رستم، شامل نبردهایی است که رستم برای نجات دادن شاه ایران زمین یعنی کیکاووس به انجام می‌رساند و در آخرین گام، موفق شد که دیو سپید را از پای درآورده و کیکاووس و

شکل ۱۲: بخشی از تصویر ۵- ۱. تفرج شاه‌عباس صفوی در شکارگاه.

شکل ۱۳: بخشی از تصویر ۵- ۳. نبرد نادرشاه افشار با محمود افغان.

شکل ۱۴: بخشی از تصویر ۵- ۳. نبرد رستم و سهراب.

شکل۱۵: بخشی از تصویر ۵- ۳. نبرد رستم با دیو سپید.

همراهانش را از بند بیرون آورد. امری که به سبب دشواری به نوعی ضرب‌المثل در فرهنگ ایرانی بدل شده است. رستم در خوان آخر، به راهنمایی «اولاد دیو» به غار محل زندگی دیو سپید می‌رود و پس از بستن دست و پای اولاد دیو، وارد غار تاریک شده و به جنگ دیو سپید می‌شتابد. دیوان کوچک نیز با مشاهده صحنه، فرار را بر قرار ترجیح می‌دهند. داستان فوق با جزییات دقیق در نوار پایینی پرده‌های ۳ تا ۶ از جدول ۵ قابل بازیابی است. مجلسی که نمونهٔ بزرگ‌نمایی آن از تصویر ۳، در شکل ۱۵ ملاحظه می‌شود. رستم با ریش دوشاخ و لباس مخصوص خود یعنی کلاه‌خود کله‌پلنگی و ببر بیان که یادگار پیروزی او در یکی از جنگ‌های پیشین است، خنجر را بالا برده و به جان دیو سپید افتاده است. اولاد دیو که پیش‌تر به درخت بسته شده، در گوشهٔ قاب دیده می‌شود؛ دیوان کوچک نیز هرکدام به یک‌سو در حال گریز هستند.

مضامین عاشقانه از خمسه نظامی

داستان‌های عاشقانه در خمسه نظامی، نمودگاری از عشق آرمانی در ادب فارسی به شمار می‌آیند که از جمله آنها

جدول ۶: طبقه‌بندی مضامین شاهانه و حماسی (رزم پادشاهان تاریخی یا شخصیت اساطیری رستم) در پرده‌های رشتی دوزی قاجار

شماره تصویر	روایت	قسمت بالای پرده	قسمت میانی پرده	قسمت پایین پرده
۱ از جدول ۵	بزم و رزم شاه عباس	شاه‌عباس در شکارگاه	شاه‌عباس در شکارگاه	شاه‌عباس در شکارگاه
۲ از جدول ۵	دلاوری‌های نادر و نبرد رستم با سهراب و دیو سپید	شاه‌عباس در شکارگاه	شاه عباس در جنگ و نبرد	
۳ از جدول ۵		نادرشاه در جنگ با محمود افغان	نبرد رستم و سهراب	خوان هفتم: جنگ رستم و دیو سپید
۴ از جدول ۵		نادرشاه در جنگ با محمود افغان	نبرد رستم و سهراب	خوان هفتم: جنگ رستم و دیو سپید
۵ از جدول ۵		نبرد رستم و سهراب	نادرشاه در جنگ با محمود افغان	خوان هفتم: جنگ رستم و دیو سپید
۶ از جدول ۵		نبرد رستم و سهراب	نادرشاه در جنگ با محمود افغان	خوان هفتم: جنگ رستم و دیو سپید

(نگارنده، ۱۴۰۴)

جدول ۷: مضامین عاشقانهٔ ادبی با تأکید بر روایت‌های خمسه نظامی در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجار

روایت‌هایی از بهرام و گل‌اندام، خسرو و شیرین و لیلی و مجنون	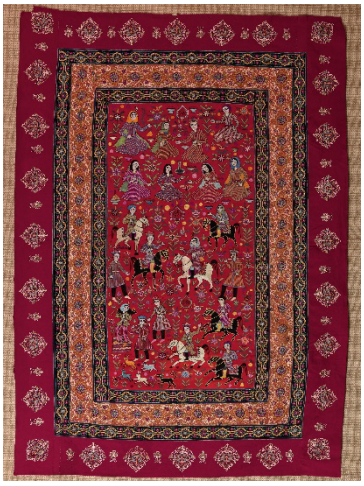		
	تصویر ۱: ۱۵۶ * ۲۳۵ سانتی‌متر. موزه ملی ملک. (URL:21)	تصویر ۲: ۱۲۷ * ۲۲۲ سانتی‌متر. حراج هنری. (URL:24)	تصویر ۳: اندازه: نامشخص. حراج ملی ایران. (URL:25)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

می‌توان به خسرو و شیرین، بهرام و گل‌اندام و لیلی و مجنون اشاره داشت (جدول ۸).

بهرام و گل‌اندام (آزاده/ فتنه): فردوسی و نظامی هر دو داستان بهرام‌گور و کنیزش در شکارگاه را روایت کرده‌اند. نام کنیزکِ بهرام در روایتِ فردوسی، «آزاده» و در روایت نظامی، «فتنه» است، درحالی‌که هر دو به یک شخصیت واحد اشاره می‌کنند (فروسی، ۱۳۸۰: ۴۴۱ و نظامی، ۱۳۹۱: ۵۹۷). نظر به تفاوت نقاط اوج داستان بهرام و کنیزک در شاهنامه و هفت‌پیکر، مضمون‌شناسی پرده‌های موردبحث در این مقاله نشان می‌دهد که آنها به داستان هفت‌پیکر نظامی ادای دین کرده‌اند. پردهٔ مشخص در تصویر ۱ از جدول ۷، به تمامی به داستان بهرام و فتنه اختصاص دارد. فتنه، کنیزکی است که به رسم عامهٔ مردم با شهرت «گل‌اندام» نیز شناخته می‌شود چنان‌که در نمونهٔ موردبحث، سه بار عبارت «بهرام و گل‌اندام» دوخته‌دوزی شده است. در نوار بالایی بزم بهرام و گل‌اندام نشان داده شده و در نوار میانی، مجلسی است که این زوج، رویاروی یکدیگر بر اسب‌های سیاه و سفید نشسته‌اند (شکل ۱۶) مشابه این رویارویی در نوار میانی تصویر ۲ از جدول ۷ نیز قابل بازیابی است و درنهایت در نوار پایینی که لمحهٔ حساس از داستان تصویر می‌شود: «بهرام گوش گوزن را به پای او می‌دوزد و گل‌اندام گاو برمایه را بر دوش می‌کشد (شکل ۱۷)».

توضیح مشروح بر اساس متن ادبی آنکه، روزی بهرام با فتنه به شکار می‌رود، فتنه شیوه‌ای را در شکار به بهرام پیشنهاد می‌کند که انجام آن، ناممکن به نظر می‌رسد. بهرام می‌پذیرد و گور را بدان شیوه شکار می‌کند (گوش و سم حیوان را با تیری به یکدیگر می‌دوزد)، اما فتنه به جای ستایش شاه، می‌گوید: کار نیکو کردن از پر کردن است. بهرام از این رفتار، آشفته شده و دستور به مرگ فتنه می‌دهد. وزیر به قتل فتنه، وانمود و در عمل، از انجام این کار پرهیز می‌کند. بدین‌ترتیب بعد از آن، فتنه در خارج از کاخ سکنا می‌گزیند و هر روز در کوشک محل اقامت خود، گوساله‌ای را به مهر، برای چَریدن به دوش گرفته و از شصت پله پایین و بالا می‌برد. او این عمل را چنان ادامه می‌دهد که گوساله، گاو قوی هیکلی می‌شود. بعد از شش سال، وزیر به پیشنهاد فتنه، بهرام را به قصر شصت پله دعوت می‌کند. وزیر به فتنه که در همان نزدیکی بود؛ اشاره می‌کند و او گاو را به دوش می‌گیرد و از پله‌ها بالا می‌برد. شاه این صحنه را می‌بیند، فکری کرده و می‌گوید: این عمل، چیز عجیبی نبوده و از روی زورمندی نیست؛ بلکه به واسطه تعلیم است. فتنه پاسخ می‌دهد: پس من هنری ندارم و فقط تمرین است! اما شاه گورخری را با تیر می‌زند و کسی حق ندارد نام تعلیم را بیاورد. با این تدبیر، شاه، فتنه را می‌شناسد و او را با خود به کاخ پادشاهی می‌برد. حکایت این مضمون به طور مشخص در نوار میانی تصویر ۳ از جدول ۷ به نمایش درآمده است.

خسرو و شیرین: براساس دفتر دوم از خمسهٔ نظامی روایت می‌شود که روزی شیرین با کنیزان عزم شکار می‌کند؛ اما به تنهایی و بی‌خبر از آنها سوار شبدیز شده و به تیسفون می‌تازد. او به چشمه‌ای می‌رسد و مشغول آب‌تنی می‌شود. در آن‌سو، خسروپرویز در تیسفون به همان چشمه‌ای می‌رسد که شیرین در آن مشغول آب‌تنی بوده است. خسرو با دیدن شیرین در دلش شوری برپا می‌شود. شیرین نیز خسرو را می‌بیند و دلش به عشق او نوید می‌دهد. این حکایت در نوار بالایی پردهٔ حاضر در تصویر ۲ از جدول ۷ به نمایش درآمده است (شکل ۱۸).

شیرین و فرهاد: از زمانی که نظامی گنجوی در منظومهٔ خسرو و شیرین، ماجرای عشق او و شیرین را به نظم درآورد،

شکل۱۶: بخشی از تصویر ۷- ۱. تفرج و بزم بهرام و گل‌اندام.

شکل ۱۷: بخشی از تصویر ۷- ۱. گل‌اندام گاو برمایه را بر دوش می‌کشد.

شهرت فرهاد در ادب فارسی از خسرو فراتر رفت. در این داستان فرهاد حجار، انسانی ساده‌دل و یکرنگ و به غایت نیرومند است. مطابق با روایت ادبی، وقتی فرهاد شیفته شیرین شد؛ خسروپرویز او را به نیرنگ به کندن کوه بیستون گماشت، با این شرط که اگر در این کار توفیق یافت شیرین را به او واگذارد. دو پردهٔ رشتی‌دوزی قاجاری حاضر در این مقاله، روایت فوق را به تصویر می‌کشند که جهت خوانش آن بایست به نوار پایینی تصویر ۲ و نوار بالایی تصویر ۳ از جدول ۷ (شکل ۱۹) رجوع داشت.

لیلی و مجنون: این داستان در نوار پایینی تصویر ۳ از جدول ۷ به نمایش درآمده است؛ در این تصویرسازی، هنرمند به هفت اورنگ جامی و افزودهٔ وی بر متن لیلی و مجنون از خمسهٔ نظامی ادای دین کرده است چراکه جامی در دفتر ششم از مثنوی خود با عنوان لیلی و مجنون، بعد از سرگشتگی مجنون در بیابان، چند دیدار را بین او و لیلی رقم زده است (جامی، ۱۳۳۷: ۸۸۷). در واپسین دیدار، لیلی با کاروانیان درحال عبور از بیابان است. به وقت استراحت به منزلگاه مجنون وارد می‌شود و او را لاغر و تکیده می‌بینند، حیواناتی ناظر بر این صحنه هستند... و این همان لحظه‌ای است که در شکل ۲۰ قابل بازیابی است. موضوعی که همچون دیگر مضامین تغزلی فوق بارها در تاریخ نگارگری ایران به تصویر درآمده است.

تلفیقی: مضامین عاشقانه - حماسی (هفت اورنگ جامی ـ شاهنامهٔ فردوسی)

هفت اورنگ جامی، یکی از شاهکارهای ادبیات فارسی است که ترکیبی از روایت‌های عاشقانه، تمثیلی و حکمی را در خود دارد و در این نمونه، هم‌پای شاهکار ادبیات حماسی فارسی یعنی شاهنامه فردوسی در خلق تصویر مؤثر واقع شده است (جدول ۱۰).

درمیان پرده‌های موردبحث، تصویر ۱ از جدول ۹، تنها نمونه‌ای است که در آن سه نوار افقی با خطوط مشخص از یکدیگر تفکیک شده است. درواقع برای مجزا کردن این سه نوار، دو خط افقی مواج مشکی دوخته شده که حکایات را از یکدیگر مجزا می‌دارد. در نوار بالایی (شکل ۲۱)، داستان **لیلی و مجنون** به روایت هفت اورنگ جامی قابل ملاحظه است و مشابه تصویر ۳ از جدول ۵، همان صحنه‌ای به نمایش درآمده که مجنون در زیر درخت به انتظار لیلی نشسته و از

شکل ۱۸: بخشی از تصویر ۷- ۲. خسرو، شیرین را در حال آبتنی می‌بینند.

شکل ۱۹: بخشی از تصویر ۷- ۳. شیرین به ملاقات فرهاد کوه‌کن می‌رود.

شکل ۲۰: بخشی از تصویر ۷- ۳. لیلی و مجنون.

جدول ۸: مضامین عاشقانهٔ ادبی با تأکید بر روایت‌های خمسه نظامی در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجار

شماره تصویر	روایت	قسمت بالای پرده	قسمت میانی پرده	قسمت پایین پرده
۱ از جدول ۷	بهرام و گل‌اندام	بزم بهرام و گل‌اندام	بهرام و گل‌اندام در شکارگاه	ملاقات بهرام و گل‌اندام در کوشک شصت پله
۲ از جدول ۷	خسرو و شیرین، بهرام و گل‌اندام، شیرین و فرهاد	ملاقات خسرو و شیرین	بهرام و گل‌اندام در شکارگاه	ملاقات شیرین و فرهاد در بیستون
۳ از جدول ۷	شیرین و فرهاد، بهرام و گل‌اندام، لیلی و مجنون	ملاقات شیرین و فرهاد در بیستون	ملاقات بهرام و گل‌اندام در کوشک شصت پله	ملاقات لیلی و مجنون در بیابان

(نگارنده، ۱۴۰۴)

عشق او لاغر و ناتوان شده است. در نوار دوم، **نبرد رستم و اسفندیار** از شاهنامهٔ فردوسی تجسم پیدا کرده است (شکل ۲۲). داستانی که یکی از طولانی‌ترین بخش‌های شاهنامه و به لحاظ ادبی یکی از برجسته‌ترین بخش‌های آن است. مجلس به نمایش درآمده در این پرده به نقطهٔ اوج داستان و به لحظه‌ای اشاره دارد که رستم با علم به رویین‌تنی اسفندیار، چشم‌های او را به تیر خدنگ نشانه می‌رود و اسباب مرگ او را فراهم می‌سازد. رستم، همچون نمونه‌های پیشین در نبرد با سهراب یا دیو سپید، آرایش و پوشش شناسا و معمول خود را دارد و برخلاف جنگ با سهراب و مطابق با متن شاهنامه، سوار بر اسب است؛ چونان که اسفندیار نیز چنین وضعیتی دارد. در آخرین صحنه نیز به سیاق و ترکیب‌بندی رایج در نمایش نبرد خوان هفتم رستم در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجاری، **جنگ او با دیو سپید** ملاحظه می‌شود که مهر تأیید دیگری بر جایگاه این داستان در فرهنگ و هنر ایرانی می‌گذارد.

به این ترتیب می‌توان مدعی بود که مطابق با جدول ۱۱، مضمون غالب پرده‌های رشتی‌دوزی به روایات دینی – مذهبی (نقاط اوج زندگی پیامبران بر اساس روایات قرآن کریم)؛ شاهانه، رزمی و حماسی (از پادشاهان تاریخی و شخصیت‌های اساطیری شاهنامه فردوسی)، عاشقانه و تغزلی (از خمسهٔ نظامی و هفت اورنگ جامی) و تلفیقی: مضامین حماسی ـ عاشقانه (شاهنامهٔ فردوسی و هفت اورنگ جامی) قابل تقسیم است.

جدول ۹: مضامین حماسی - عاشقانه در پرده‌های رشتی دوزی قاجار

روایت‌های لیلی و مجنون و نبرد رستم با اسفندیار و دیو سپید	
	تصویر ۱: ۱۵۵ * ۲۹۲ سانتی‌متر. حراج هنری. (URL:26)

(نگارنده، ۱۴۰۴)

شکل ۲۱: بخشی از تصویر ۹- ۱. لیلی و مجنون.

شکل ۲۲: بخشی از تصویر ۹- ۱. رزم رستم و اسفندیار.

جدول ۱۰: طبقه‌بندی مضامین حماسی - عاشقانه در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجار

شماره تصویر	روایت	قسمت بالای پرده	قسمت میانی پرده	قسمت پایین پرده
۱ از جدول ۹	لیلی و مجنون نبرد رستم با اسفندیار و دیو سپید	ملاقات لیلی و مجنون در بیابان	نبرد رستم و اسفندیار	خوان هفتم: جنگ رستم و دیو سپید

(نگارنده، ۱۴۰۴)

جدول ۱۱: تحلیل مضمونی پرده‌های رشتی‌دوزی روایی عصر قاجار

مضمون	شخصیت‌ها	روایت‌های نمایش داده شده	تعداد پرده‌ها	محل نمایش در هر پرده
دینی و مذهبی	حضرت یوسف	۱. به چاه انداختن یوسف	سه	بالا
		۲. فروش یوسف به عنوان برده	سه	میانه اما تصویر ۳-۱، با عدم رعایت زمان‌بندی، بعداز ملاقات با زلیخا
		۳. یوسف در مجلس زلیخا	سه	میانه اما تصویر ۳-۱،با عدم رعایت زمان‌بندی، قبل از ملاقات با زلیخا
		۴. ملاقات یوسف و یعقوب	دو	پایین
	حضرت مریم و ولادت مسیح	۱. بشارت تولد مسیح به مریم	سه	بالا
		۲. طفل مسیح در آغوش مریم	سه	میانه
		۳. گفتگوی مریم و زکریا در حضور نوزاد مسیح (جایگزین روایت ملاقات یوسف و یعقوب در پرده‌ای با موضوع مذهبی ترکیبی (تصویر ۳- ۷))	چهار	پایین
	حضرت سلیمان، یوسف، موسی	۱. حضرت سلیمان بر تخت پادشاهی	سه	تصویر ۳- ۷ در بالا و دو نمونهٔ دیگر در پایین پرده
		۲. ملاقات یوسف و یعقوب	دو	میانه
		۳. تبدیل عصای موسی به اژدها	سه	دو نمونه از پرده‌ها در بالا و تصویر ۳- ۷ در میانه
شاهانه و حماسی	شاه‌عباس صفوی	۱. شاه عباس در شکارگاه	دو	در سه مقطع بالا، میانه و پایین تکرار شده است. بالا تا میانهٔ تصویر ۵- ۲
		۲. شاه عباس در جنگ و نبرد	یک	میانه تا پایین تصویر ۵- ۲
	نادرشاه افشار	۱. نادرشاه در جنگ با محمود افغان	چهار	سه نمونه در بالا و تصویر ۵- ۵ در میانه پرده
	جهان پهلوان، رستم	۱. نبرد رستم و سهراب	چهار	سه نمونه در میانه و تصویر ۵- ۵ در بالای پرده
		۲. نبرد رستم و دیو سپید	پنج	پایین
		۳. نبرد رستم و اسفندیار	یک	میانهٔ تصویر ۹ -۱
عاشقانهٔ ادبی	بهرام و گل‌اندام	۱. بزم بهرام و گل‌اندام	یک	بالا
		۲. بهرام و گل‌اندام در شکارگاه	دو	میانه
		۳. ملاقات بهرام و گل‌اندام در کوشک شصت پله	دو	تصویر ۷- ۱ در پایین و تصویر ۷- ۳ در میانه
	خسرو و شیرین	۱. ملاقات خسرو و شیرین	یک	بالا
		۲. ملاقات شیرین و فرهاد در بیستون	دو	تصویر ۷- ۲ در پایین و تصویر ۷- ۳ در بالا
	لیلی و مجنون	۱. ملاقات لیلی و مجنون در بیابان	دو	

(نگارنده، ۱۴۰۴)

نتیجه‌گیری

رشتی‌دوزی یکی از رودوزی‌های ایرانی است که فراوانی آن با عصر قاجار شناخته می‌شود. اساس این هنر با معرق‌کاری ماهوت‌های پشمی رنگین و قلاب‌دوزی نخ‌های ابریشمی است. در شرایطی‌که در تاریخ نساجی قاجار، طرح روایی، کمیاب و نقوش انسانی تقریباً نایاب است؛ تعدادی پردهٔ رشتی‌دوزی قاجاری وجود دارد که به سبب اتکا به عملیات تکمیلی پارچه همچون نقاشی و چاپ قلمکار از چنین طرح و نقشی بهره‌مند است اما تفاوت کلی این پرده‌ها با نمونه‌های نقاشی قلمکار، نه فقط مواد اولیه گران‌قیمت، تولید زمان‌بر و قیمت افزودهٔ بیشتر است که به لحاظ صوری و مضمونی تفاوت چشمگیری وجود دارد. چنانکه هر پرده، دو تا چهار داستان را روایت می‌کند حال آنکه معمولاً پرده‌های قلمکار همچون تابلوی نقاشی صرفاً یک مجلس را نقل می‌کنند و از همین جهت است که پرده‌های رشتی‌دوزی به نقاشی قهوه‌خانه‌ای و پرده‌های درویشی پهلو می‌زند؛ نکتهٔ دیگر آنکه غلبهٔ مضمونی پرده‌های قلمکار با موضوعات بزمی، رزمی و شیعی است، اما در پرده‌های رشتی‌دوزی مضامین مذهبی ـ قرآنی و روایتگر زندگی ائمه اطهار نقش اولایی ایفا می‌کند و مضامین حماسی تاریخی ـ اساطیری و عاشقانهٔ ادبی در مراتب بعدی قرار می‌گیرد.

این مطالعهٔ تاریخی به شیوهٔ توصیفی ـ تحلیلی و تطبیقی، با نمونه‌گیری نوزده پردهٔ رشتی‌دوزی قاجاری نشان می‌دهد؛ روایات زندگی پیامبران بزرگ همچون حضرت یوسف، موسی، عیسی و سلیمان از موضوعات موردعلاقه در رشتی‌دوزی بوده که در بیست و نه صحنه به نمایش درآمده است. در این میان، بیشترین رغبت به داستان مناظرهٔ مریم و زکریا در حضور مسیح نوزاد و ملاقات یعقوب و یوسف در کهنسالی، با چهار بار نمایش برای هرکدام بوده است. توجه به برخی از جزییات نشان می‌دهد که هرچند این مضامین برگرفته از نص قرآن هستند اما به دلیل مردمی بودن هنرها، کم‌سوادی هنرمندان و همینطور دخالت باورهای عامه، دخل و تصرف‌هایی در نمود داستانی وجود دارد که ازجملهٔ آنها در نمایش لحظهٔ ملاقات یوسف با پدرش بعد از چهل سال قابل بازیابی است که یوسف را سوار بر اسب و پدر را پیاده نشان می‌دهد. دربارهٔ مضامین تاریخی واقعی، بزم و رزم شاه‌عباس و جنگ نادر با افغان‌ها از موضوعات مورد علاقه‌ای است که در پرده‌های رشتی‌دوزی در کنار داستان‌های اساطیری و نبردهای رستم نشسته و به نادرشاه، شأنی اهورایی همتای رستم بخشیده است. نکته آنکه نبرد نادر نیز همچون داستان‌های مذهبیِ مورد علاقهٔ موصوف، چهار بار نمایش داده شده است. دربارهٔ مضامین حماسی ـ اساطیری نیز رستم در جنگ با سهراب، اسفندیار یا در خوان هفتم در ده صحنه از پنج پرده قابل بازیابی است. تأییدی بر آنکه رستم دستان، نام‌آورترین پهلوان شاهنامه و به تبع آن، مهم‌ترین چهرهٔ اسطوره‌ای ادبیات فارسی است. نکته آنکه در این بین، نبرد او با دیو سپید، با پنج بار تکرار، دارای بیشترین بسامد در پرده‌های مورد مطالعه است. در آخر، مضامین عاشقانه و تغزلی ادبی هستند که در وضعیتی میان‌مایه، هرکدام حداکثر با دو بار تکرار، داستان‌های خسرو و شیرین، بهرام و فتنه از خمسهٔ نظامی و لیلی و مجنون از هفت‌اورنگ جامی را روایت می‌کنند. به طورکلی هرچند نبرد رستم با دیو سپید بیشترین کمیت را دارد و نقاط اوجی از داستان مریم و مسیح یا یوسف و یعقوب در مرتبهٔ بعدی قرار می‌گیرد و با دلاوری‌های نادرشاه در یک جایگاه می‌نشیند اما به عنوان نتیجهٔ مشخص این پژوهش می‌توان مدعی بود: در پرده‌های رشتی‌دوزی قاجاری، برتری مضمونی با مفاهیم مذهبی ـ قرآنی است. در مرتبهٔ بعد مضامین حماسی ـ تاریخی قرار می‌گیرند و جایگاه مضامین تغزلی ـ عاشقانه در رتبهٔ آخر است؛ بنابراین دین و ادبیات فاخر فارسی با تأسی به قرآن کریم، شاهنامهٔ فردوسی، خمسهٔ نظامی، هفت‌اورنگ جامی و همینطور دلاورمردی‌های پادشاهان در تاریخ واقعی، تأثیر ویژه‌ای در شکل دادن به فرهنگ مردمی و باورهای ایشان داشته و به همان نسبت در ساخت و ساز آثار هنری به‌ویژه رشتی‌دوزی ظاهر شده است. نگارنده باور دارد، بحث دربارهٔ هرکدام از نمونه‌های فوق در قالب پژوهش‌های جداگانه، ضمن احراز نتایج تخصصی‌تر در حوزه مضمون‌شناسی پرده‌های رشتی‌دوزی، حلقهٔ مفقودهٔ چگونگی ظهور نقش انسانی در پارچه‌های قاجاری را مورد واکاوی بیشتر قرار می‌دهد.

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- اسفندیاری، منتخب صبا (۱۳۷۰). **نگرشی بر روند سوزن‌دوزی‌های ایران**. چاپ اول. تهران: صبا.
- بیکر، پاتریشیا (۱۳۸۵). **منسوجات اسلامی**. ترجمه مهناز شایسته‌فر. چاپ اول. تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- جامی، عبدالرحمن (۱۳۳۷). **هفت‌اورنگ**. به تصحیح مرتضی مدرس‌گیلانی. چاپ اول. تهران: سعدی.
- جعفری طشی، خدیجه (۱۳۹۹). **کلیات رشتی‌دوزی**. چاپ اول. تهران: دهسرا.
- حسین‌زاده قشلاقی، سارا و مونسی سرخه، مریم (۱۳۹۸). تحلیل کیفی بصری دو پرده روایی عصر قاجار. *جلوه هنر*، سال یازدهم (۲۲)، ۹۷-۱۰۸.
- دالمانی، هانری رنه (۱۳۷۸). **از خراسان تا بختیاری**. جلد اول. ترجمه غلامرضا سمیعی. چاپ اول. تهران: طاووس.
- دوگوبینو، کنت (۱۳۴۱). **نامه‌های ایرانی کنت دوگوبینو**. ترجمه عذرا غفاری. چاپ اول. تهران: دهخدا.
- سیاح روس (۱۳۶۳). **گزارش ایران از یک سیاح روس به سال ۱۳۰۵ ق / ۱۸۸۷ م**. ترجمه سید عبدالله. چاپ اول. تهران: طهوری.
- صوراسرافیل، شیرین و ژوله، تورج (۱۳۸۲). **آشنایی با طرح‌های فرش ایران و جهان**. چاپ چهارم. تهران: شقایق روستا.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۰). **شاهنامه فردوسی**. چاپ اول. تهران: کارنامه کتاب.
- کلنیی، بلا و سانتو، (۱۳۹۴). **هنر ایران عصر قاجار در مجموعه‌های مجارستان**. ترجمه طاهر رضازاده. چاپ اول. تهران: فرهنگستان هنر.
- مافی‌تبار، آمنه (۱۴۰۴). تحلیل صوری نقش انسان در رشتی‌دوزی‌های پیکرنگار عصر قاجار، *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، سال دهم (۱)، ۱۵۳- ۱۳۹.
- محسنی، زهرا (۱۳۹۳). **شاهکارهای هنری در آستان قدس رضوی: ضریح‌پوش‌ها و صندوق‌پوش‌ها**. مشهد:آستان قدس رضوی.
- محمدباقری، معصومه (۱۳۹۵). گونه‌شناسی نقوش قلاب‌دوزی رشت (رشتی‌دوزی). پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد پژوهش هنر. به راهنمایی دکتر مصطفی رستمی. دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران.
- نظامی، الیاس بن یوسف (۱۳۹۱). **کلیات خمسه**. چاپ دوازدهم. تهران: امیرکبیر.
- وردن، جنیفر و بیکر، پاتریشیا (۱۳۹۶). **منسوجات ایرانی**. ترجمه مهران محجوبی. چاپ اول. تهران: نظر.

- URL 1: https://www.christies.com/en/lot/lot-5362788 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 2: https://collections.vam.ac.uk/item/O1137506/qalamkari-textile/(Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 3: https://www.roseberys.co.uk/a0369-lot-461439?el=461439&lo=&pp=96 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 4: https://www.bonhams.com/auction/27406/lot/141/a-rare-qajar-resht-silk-embroidered-wool-standard-made-for-the-day-of-ashura-persia-19th-century/ (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 5: https://www.clevelandart.org/art/1916.1313(Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 6: https://www.bonhams.com/auction/27407/lot/113/a-qajar-silk-embroidered-wool-tablecloth-persia-19th-century (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 7: https://www.clevelandart.org/art/1916.1297 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 8: https://www.textileasart.com/persian-rashtiduzi-2938.htm (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 9: https://www.meisterdrucke.it/stampe-d-arte/Persian-School/844075/Un%2639%3Bimpiccagione-ricamata-di-una-coperta-di-lana-rossa-con-file-di-figure-che-mettono-in-scena-la-vita-di-Joseph.html (Accessed Date: 6. 12. 2025)

- URL10: https://www.mediastorehouse.com/fine-art-finder/artists/johann-joachim-after-kandler/embroidered-hanging-red-wool-facecloth-rows-23296636.html (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 11: https://www.1stdibs.com/furniture/wall-decorations/tapestry/persian-vintage-textile/id-f_8523573/ (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 12: https://lahoremuseum.punjab.gov.pk/taxonomy/term/30 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 13: http://malekmuseum.org/artifact/1393.09.00052/%D9%BE%D8%B1%D8%AF%D9%87-%D9%BE%D8%B1%D8%AF%D9%87+%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%D8%AF%D9%88%D8%B2%DB%8C+%D8%AD%D8%B6%D8%B1%D8%AA+%D9%85%D8%B1%DB%8C%D9%85%D8%8C+%D9%85%D8%B3%DB%8C%D8%AD+%D9%88+%D9%81%D8%B1%D8%B4%D8%AA%DA%AF%D8%A7%D9%86 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 14: https://www.christies.com/lot/an-embroidered-panel-with-a-nativity-scene-5723607/?intObjectID=5723607&lid=1 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 15: https://www.invaluable.com/auction-lot/fine-rasht-pictorial-hanging-persia-19th-c-78-x-51-495-c-e8348eba1e (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 16: https://galleryinfo.ir/auction/en/1713#32104 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 17: https://www.orientalartauctions.com/object/art3005739-a-qajar-embroidered-resht-panel-persia-19th-century (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 18: https://www.bonhams.com/auction/24624/lot/81/a-qajar-embroidered-and-applique-wool-resht-panel-depicting-shah-abbas-hunting-persia-19th-century/ (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 19: https://materialculture.com/june-estates-auction-june-22-2014/andon_018_1/#iLightbox[postimages]/0 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 20: https://www.lelandlittle.com/items/403911/a-persian-embroidered-and-applique-wool-resht-panel?listId=94341&categoryId=10032 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 21: http://malekmuseum.org/artifact/1393.09.00057/%D9%BE%D8%B1%D8%AF%D9%87-%D9%BE%D8%B1%D8%AF%D9%87+%D9%82%D9%84%D8%A7%D8%A8%D8%AF%D9%88%D8%B2%DB%8C+%D8%AD%D9%85%D8%A7%D8%B3%DB%8C (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 22: https://www.liveauctioneers.com/item/52104262_rasht-embroidery-225-x-143-cm-7ft-5in-x-4ft-8in (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 23: https://www.dorotheum.com/en/l/1486724/ (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 24: https://www.lot-art.com/auction-lots/Pair-of-embroidered-drapes-Iran-modern-Qajar-style-work-twill/465-embroidered_drape-19.2.21-coutau (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 25: https://galleryinfo.ir/auction/en/1713#32104 (Accessed Date: 6. 12. 2025)
- URL 26: https://csmvs.in/collections/pictorial-panel/(Accessed Date: 6. 12. 2025)

Received: 2025/07/13
Accepted: 2025/11/3

A Thematic Analysis of Narrative Rasht Embroidery Curtains in the Qajar Era

Ameneh Mafitabar*

Abstract

Rasht embroidery is one of the Iranian needlework techniques, created by stitching silk threads onto colorful broadcloth, most commonly in shades of red, to animate human, animal, and plant forms. The final products of this art appear in the form of curtains, prayer rugs, flags, tablecloths, manta, garment components, shoes, and other forms in which this art takes shape. Among these, several Rasht embroidery curtains from the Qajar era are notable for their rare narrative or storytelling motifs. The present article investigated the content of these uncommon curtains, guided by the following question: What themes were embedded in Qajar-era Rasht embroidery curtains that depict narrative scenes? This qualitative study, situated within a historical framework, employed a descriptive-analytical and comparative approach using documentary research methods to address the research objective. Nineteen cases were selected purposively: nine curtains depicted religious themes derived from the Qur'an; six represented historical and mythical kings and heroes, illustrating feasting and combat scenes; three were influenced by the romantic literature of the Khamsa of Nizami and the Haft Awrang; and one curtain presented a hybrid scene combining Shahnameh heroics and Haft Awrang romances. The findings revealed that stories from the lives of prophets-such as Joseph, Moses, Jesus, and Solomon—were especially popular subjects in Rasht embroidery, represented across twenty-nine distinct scenes. Among the religious themes, the most frequently illustrated episodes were the debate between Mary and Zechariah in the presence of the infant Jesus, and the reunion of Jacob and Joseph in old age. Although these themes were drawn directly from the explicit text of the Qur'an, due to the vernacular nature of these art forms, the limited literacy of the artists, and the influence of popular beliefs, some alterations occurred in their narrative representation. Regarding historical themes, scenes such as the feasting and combat of Shah Abbas and the battle between Nader Shah and the Afghans were among the favored subjects. These appeared alongside mythological tales and Rostam's battles, attributing to Nader Shah a divine stature comparable to that of Rostam. As for epic–mythological content, representations of Rostam in battle with Sohrab, with Esfandiar, or in the Seventh Labor were evident. Notably, the most frequent motif in this category was the Seventh Labor-his combat with the White Demon. Lastly, the romantic and lyrical themes were drawn from classical literature, occupying a more modest presence, each appearing twice. These include the tales of Khosro and Shirin and Bahram and Golandam from the Khamsa of Nizami, as well as Layla and Majnun from Haft Awrang of Jami. Overall, it may be claimed that the dominant themes across Rasht embroidery curtains included religious motifs-key moments from the lives of prophets based on Qur'anic narratives; royal, martial, and epic motifs-drawn from historical kings and the mythic figures of Ferdowsi's Shahnameh; romantic and lyrical motifs-from the Khamsa of Nizami and Haft Awrang of Jami; and hybrid epic–romantic motifs combining elements of Shahnameh and Haft Awrang. The diversity of narratives across these curtains affirmed their use in performative traditions such as naqqāli.

Keywords: Qajar Textiles, Narrative Curtains, Rasht Embroidery, Rasht Crochet, Themes

* Assistant professor, Department of Design and Textile Printing, Faculty of Applied Arts, Iran University of Art, Tehran. *a.mafitabar@art.ac.ir*